

İdris-i Bitlisî'nin

Hayatı ve Şahsiyeti

Yrd. Doç. Dr. Rahmi TEKİN

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

XV. yüzyılın sonları XVI. yüzyılın başlarında Doğu Anadolu'da yetişen ünlü bilginlerden biri de İdris-i Bitlisî'dir. Molla veya Mevlâna lakabıyla da tanınan İdris-i Bitlisî, Osmanlı toplumunda öne çıkan iki yönüyle tanınmaktadır; Birincisi, Osmanlı Devleti'nin ilk sekiz padişahını anlatan Farsça Heşt Behişt eseriyle tarihçi olarak, ikincisi, Doğu ve Güney Doğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne katılmasında gösterdiği siyasî dehasıyla iyi bir diplomat olarak bilinmektedir.

*Söz konusu bu makale, 2009 yılında Erzurum'da Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 40. Sayıda yayınlanmıştır.

** Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Doğu Anadolu, XVI. yüzyılın başlarında Molla İdris'in ve XVI. yüzyılın ikinci yarısında Van Beylerbeyi Köse

Hüsrev Paşa'nın faaliyetlerinin sonucu olarak, Sünnî Osmanlı Devleti hâkimiyetini kabullenmiş ve dolayısıyla Şî'î Safevî Devleti'nin politika ve telkinlerini reddetmiştir.

Molla İdris'in ne zaman doğduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bazı bilgilerden hareketle 1450-1455 yıllarında doğmuş olabileceği tahmin edilmektedir. Ancak son zamanlarda yapılan çalışmalarda 861/1457 yılında doğduğu ileri sürülmektedir.

Molla İdris'in, Bitlis'in soylu ve aydın ailelerin birinden geldiği belirtilmektedir. Babası Mevlânâ Hüsameddin-i Bitlisî, Şeyh Ammar bin Yasir'in tarikatına mensup bir suftur. Şeref-Han, Şeref-nâme adlı eserinde İdris-i Bitlisî'den bahsederken, onu fazilet ve irfan sahibi, ilmiyle âmil bilginlerden ve Allah'ı hakkıyla bilen mutasavvıflardan biri olarak tanımlamaktadır. Söz konusu eserde riyazet ve nefsiyle yaptığı

İDRİSİ BITLİSİ

mücadelelerle seyr ü sülûkta kemâl derecesine erdiği ve tasavvuf hakkında bir kitap yazdığı da kaydedilmektedir.

İdris-i Bitlisî'nin tahsili ve hocaları hakkında kaynaklarda geniş bilgi bulunmamaktadır. Ancak Bursalı Mehmet Tahir, İdris-i Bitlisî'nin tahsilini babasından ve zamanının fazilet sahibi kimselerinden tamamladığını bildirmektedir.

Önceleri Ak Koyunlu Devleti'nde Uzun Hasan'ın oğlu Yakub Bey'in sarayında münşi (saray kâtibi) iken, II. Bayezid'e 890/1485'de yazdığı bir zafer Tebriknâmesi'nden dolayı, II. Bayezid'in dikkat ve takdirini kazanmıştı. Ak Koyunlu Devleti'nin yıkılması ve Şî'î Safevî Devleti'nin kurulmasından sonra, Safevî Devleti'nin tutumundan hoşlanmayan Molla İdris, II. Bayezid'in kendisini İstanbul'a davetini memnuniyetle kabul etmiştir. Böylece 907/1501 yılında Osmanlı Devleti'nin himayesine girmiş olur. Şah İsmail'in ısrarlı davetini ise nazikâne bir şekilde reddetmiştir.

Osmanlı Devleti hizmetine giren İdris-i Bitlisî'ye, II. Bayezid bir tarih kitabı yazmasını emreder. Bunun üzerine Molla İdris, Heşt Behişt adlı meşhur eserini yazarak II. Bayezid'e takdim eder. Fakat sarayda onu çekemeyenlerin iğfali ile takdir edilmez ve hak ettiği ödeme kendisine yapılmaz. Bunun üzerine hacca gitmek için izin ister. İzin hemen verilmeyiz. Ancak Ali Paşa'nın ölümünden sonra kendisine hacca gütmek üzere izin verilir. Hacca giden İdris-i Bitlisî artık İstanbul'a geri dönmek istemez. II. Bayezid'in vefatı ve Yavuz Sultan Selim'in Osmanlı tahtına geçmesinden sonra Molla İdris'in tekrar İstanbul'a dönmesi istenir ve kendisine resmi davetiye ile beraber bir miktar da para gönderilir. Bunun üzerine Molla İdris tahmini olarak 1512'de İstanbul'a tekrar döner. İstanbul'da iyi karşılanan İdris-i Bitlisî Yavuz Sultan Selim'in has nedimleri arasına dahil olur.

İstanbul'da bulunduğu süre içinde eser telif etmesi yanında, padişahın Doğu siyaseti konusunda da danışmanlık görevini üstlenir. İşte bu dönemden sonra İdris-i Bitlisî Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Güney Doğu Anadolu siyasetinde aktif bir rol oynamaya başlar. Yavuz Selim'in 1514 Çaldıran Savaşı'na bizzat katılır. Padişahla birlikte Tebriz'e kadar gider. Bundan sonra İdris-i Bitlisî, bölgedeki Kürt beyleri ve Safevî Devleti hakkında padişaha bilgi veren uzman bir danışman olarak görülmektedir.

Çaldıran Zaferi'nden sonra padişah tarafından Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da bulunan mahallî beyliklerin, Osmanlı Devleti'ne itaatlerini sağlamakla görevlendirilmiştir. Bundan böyle Molla İdris, Yavuz Sultan Selim ile mahallî emirler arasında siyasî diplomasi başlatır. Başardığı her işten dolayı padişah tarafından takdir edilen Molla İdris, bütün siyasî dehasını kullanarak daha başarılı işlere imza atmıştır. İdris-i Bitlisî'nin bu gayretlerinin neticesi olarak, yirmi altı mahallî emirlik Osmanlı Devleti hakimiyetine girmiştir.

Molla İdris'in bölgedeki bu etkinliği Yavuz Selim tarafından takdir edilmesinin yanı sıra, kendisine birçok hediyeler verilmesine ve araziler bağışlanmasına önayak olmuştur. Öyle anlaşıyor ki, kendisine Bitlis ve civarında bağışlanan gayr-i menkulleri, yine memleketi Bitlis'te yaptırdığı ve kendi adıyla anılacak olan medreseye bağışlamıştır.

Kaynaklar İdris-i Bitlisî'nin vefatı hakkında muhtelif tarihler vermektedir. Şeref-Hân ve Hoca Sadeddin

Efendi'nin verdiği bilgiye göre, Yavuz Sultan Selim'in vefatından iki ay sonra, 7 Zî'l-hicce 926 / 18 Kasım 1520'de İstanbul'da vefat etmiştir. Mezarı ise İstanbul'da Eyüp semtinde kendi adı ile anılan İdris Köşkü denilen yerde bulunmaktadır.

İlk umumî Osmanlı tarihini yazan İdris-i Bitlisî, yaşadığı dönemin rabbette olan tüm ilim dallarıyla uğraşmış, hatta bu alanlarda telifâtta bulunmuştur. Bununla beraber onun özellikle tarihçiliği ön plana çıkmıştır. Daha sonraki yüzyıllarda büyük bir tarihçi olarak tanınmıştır. İdris-i Bitlisî'den bahseden tarihî kaynaklar onu ümerâ-i erkândan ve müverrihîn-i izâmından biri olarak tarif ederler.

İdris-i Bitlisî'nin çağdaşı Koca Nişancı Celâl-zâde Mustafa'nın onun hakkındaki şu övgü dolu ifadeleri gerçekten kayda değerdir: ...bir efâdilu'l-alem-i nâs ki, dâkayık-dân u hakâyık-şinas tab'-ı güzîn ile al-lâme-i asr u zaman ve fıkri-i metin u nâzenîn ile feridu'd-dehr ve nâdir-i deverân, zât-ı hamîdü's-sıfatları şerâyif-i 'amal-i sâlihât ile azizü'n-nefis umde-i erbâb-ı ifrân zübde-i ashâb-ı takdis, ism-i saadet-i resimleri Mevlânâ İdris idi... Celâl-zâde Mustafa'nın bu ve buna benzer ifadelerinden, Molla İdris'in siyasî bakımdan dönemine damgasını vurduğu gibi, ilmî bakımdan da dönemin ileri gelen şahsiyetlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Mecdî Mehmed Efendi, İdris-i Bitlisî hakkında; ...akl-i evvel ve muallim-i sâni sıfatlarını kullanması yanında, onu güzel sıfatları kendinde toplayan, fikirleri açık ve isabetli, ifadesi

güzel, zamanın ferîdi, yaşadığı dönemde nâdir bulunan şahıslardan biri olarak tavsif etmektedir. Bununla beraber üç dilde (Arapça, Farsça ve Türkçe) şiirler yazdığını beyan etmektedir.

İdris-i Bitlisî'den bahseden kaynaklar, onun tarihçiliğinin tartışılmayacak kadar üstün olduğunu kabul etmektedirler. Molla İdris, Osmanlı tarih yazıcılığında birçok yeniliklere imza atmıştır. Bununla beraber, Osmanlı tarihini başlangıcından kendi dönemine kadar kronolojik bir sıra takip ederek yazmıştır.

Molla İdris, meşhur eseri Heşt Behişt'te ağıdalı bir dil kullanarak, tarihî bir esere edebî bir hüviyet kazandırmıştır. Heşt Behişt tarihî noktadan bir şaheser olduğu gibi, edebî yönüyle de müstesna bir yer işgal eder.

İdris-i Bitlisî eserini II. Bayezid'in emriyle yazdığı için, Osmanlı'nın ilk vakanüvisi sayılmaktadır. Sekiz cennet anlamına gelen Heşt Behişt, Osmanlı Devleti'nin ilk sekiz padişahını konu edinmektedir. Sekiz ayrı bölümden oluşan eser, 1506 yılına kadar olan olayları kronolojik olarak anlatmaktadır. Birçok kütüphanelerde Farsça yazma nüshası bulunan Heşt Behişt'in tercümesi yapılamamıştır. İdris-i Bitlisî'nin tarihçi kişiliğini öne çıkaran bu eseri hakkında Franz Babinger'in şu sözleri oldukça önemlidir: İdris-i Bitlisî'nin Heşt Behişt'i Osmanlı tarihi için şimdiye kadar istifade edilmemiş bir hazinedir. Yakın bir zamanda, en iyi yazmalara göre, yayınlanması Türk tarihi araştırmalarının çok çabukluk getiren bir ödevidir.

Molla İdris zamanının önemli alimlerinden biri olduğu gibi, aynı zamanda değerli bir ediptir. Eserlerinde Molla İdris'in edebî yönüne bolca rastlamak mümkündür. Manzum şekilde yazılan Heşt Behişt'te bir çok edebî sanata rastlanır. Bu hal o dereceye varır ki, kimi zaman edebî aksan, anlatılan tarihî olayı gölgede bırakacak derecede önem arz etmektedir.

Şeref-Han da hemşehrisi İdris-i Bitlisî'yi anlatırken, onun edebî yönüne temas etmektedir. Onun Heşt Behişt adlı eserinin söz güzelliğinden, belâğatından, üslup ve selasetinden övgüyle bahseder.

Mecdî Mehmed Efendi de onun şâirliği ve edebî yönü hakkında şöyle der: ...ve elsine-i selâsede kasideleri vardır ki, her beyti beyt-i ma'mûre gibi resîn ve rezîn olup bir sözü bina-i kelimâtı gibi müstahkemdir.

Molla İdris'in kullandığı üslup ve nüktedânlığı hakkında iki örnek verilebilir. Birincisi; Şah İsmail Şî'a Mezhebini ilan ederek yaymaya başlayıp onu resmî mezhep haline getirdiğinde (906/1501) bunun hakkında Molla İdris Mezheb-i nâhak diyerek tarih düşürmüştür. Bu ibare Farsça okunduğunda anlamı; hak olmayan mezhep, demektir. Bu söz Şah İsmail'in kulağına kadar ulaşır. Bunun üzerine Şah İsmail sözün doğruluğunu araştırmak için adamlarını görevlendirir. Şah İsmail'in adamlarının İdris-i Bitlisî'ye gönderdiği mektubun cevabında İdris, kendisinin bu sözü söylediğini inkâr etmez, ancak terkinin Farsça değil de Arapça okunmasını tavsiye

eder. Buna göre, Mezhebunâ hakk şeklinde okunur ki, bunun manası da, mezhebimiz haktır. Böylece ince bir yorum yapmış olur. Bunun üzerine Şah İsmail onun bu yorumuna hayran olur ve onu sarayına ısrarla davet eder. Fakat Molla İdris bu davetleri de nazikâne bir üslupla reddeder. Bu meyanda Şah İsmail'e yazdığı mektupta onun dedelerine övgüler yağdırır. Mektubun sonunda ise şöyle der: ne güzel rastlantıdır ki, Kur'an ayetlerinde de İsmail adı her yerde bendenizin adıyla (yani İdris) gelmiştir. diyerek Şah İsmail'in gönlünü almayı başarmıştır.

İdris-i Bitlisî'nin edebî yönünü gösteren ikinci örnek, onun Bitlis'te yaptırdığı Medrese vakfiyesinin baş tarafında yer alan Arapça bir beyittir. Beytin tercümesi şöyledir: Rum diyarından doğuya bir güneş doğdu; harbin zuhur ettiği o buluşma gününden sonra tekrar döndü. Bu beytiyle Çaldıran Muharebesi'ni Güneş'in batıdan doğmasıyla başlayacak olan Kıyamet gününün dehşetine benzetmektedir. Diğer bir yorumla da, Yavuz Selim'i ve ordusunu Güneş'e benzetmektedir.

Kısacası İdris-i Bitlisî'nin Arapça, Farsça ve Türkçe yazmış olduğu şiirler ve inşâ sanatındaki başarısı aslında onun edebî yönünün ne kadar kuvvetli olduğunun göstergesidir.

İdris-i Bitlisî'nin tarihçiliği ve edebî yönü yanında hattatlığı, felsefî yönü, dinî ilimlerdeki derin vukufiyeti, tıp, zooloji ve sair fen ilimleri ile de uğraşması onun ne kadar çok yönlü bir insan olduğunu gösterir.